

Současný polský výzkum socialistického realismu

Ačkoliv autoři *Slovníku socialistického realismu* z roku 2004 konstatují, že „stav polského výzkumu polského socialistického realismu není nijak imponující“ (SŁOWNIK 2004: IX), nelze si nepovšimnout, že v Polsku vědecký zájem o sočrealismus již několik let sílí. Výše zmíněný slovník z pera polských badatelů, který si zaslouží být považován za jednu z nejpodstatnějších publikací o sočrealismu v posledních letech, měl být podle jeho tvůrců „na jedné straně [...] badatelským počinem [...], na druhé straně i zprávou o tom, co o sočrealismu odhalil výzkum v Polsku po roce 1989“ (IBID.: X). Tento výzkum je prováděn především díky spolupráci dvou středisek – Kabinetu historické poetiky Ústavu pro výzkum literatury Polské akademie věd a Ústavu polské filologie bydgoštské Akademie Kazimíra Velikého.¹

Intenzita zkoumání socialistického realismu se v Polsku jaksí samozřejmě zvýšila spolu se změnou společenského kontextu; jde o situaci, kdy obavy či odsudek postupně vytlačil odstup vyplývající z poznání. Sočrealismus se stal jedním z běžných témat seminárních prací, univerzitních seminářů, projektů a vzdělávacích setkání Ústavu národní paměti.

Měli bychom si povšimnout, že zkoumání sočrealismu často souvisí s širším výzkumem stalinismu i celého období Polské lidové republiky, jak jej vedou polští historici. V tomto kontextu bude záhodno jmenovat historiky z poměrně nedávno vzniklého Kabinetu problematiky kultury v totálních strukturách Ústavu dějin Polské akademie věd nebo historiky tvořící redakční radu pozoruhodné ediční řady *W krainie PRL [V zemi PLR]*,² kterou vydává nakladatelství Trio. V ní vycházejí nejen tradiční historické práce, ale realita Polské lidové republiky je sledována i z perspektivy sociologie a sociální antropologie (viz například ZAREMBA 2001; SOWIŃSKI 2000, BRODALA – LISIECKA – RUZIKOWSKI 2001). Obdobný výzkum provádějí (ovšem nikoliv pouze z vědeckých důvodů) i historikové z Ústavu národní paměti,

¹ Při práci na heslech bylo mimo využito i materiálů z konference, která se odehrála ve Varšavě v lednu 1994 v rámci výzkumného projektu *Socrealizm*, který financoval Komitet Badań Naukowych a jehož nositelem byl Instytut Badań Literacych PAN v letech 1996–1999.

² Členy redakční rady jsou Włodzimierz Borodziej, Marcin Kula (předseda), Paweł Machcewicz, Andrzej Paczkowski, Tomasz Szarota, Wojciech Wrzesiński.

který vznikl v roce 1998. Ti kromě již zmíněné vzdělávací činnosti především shromažďují a zkoumají dokumenty orgánů státní bezpečnosti, vydané od 22. července 1944 do 31. prosince 1989, jež následně slouží jako důležitý důkazní materiál při vyšetřování nacistických a komunistických zločinů.

Účastníci diskuse věnované problematice socialistického realismu, která proběhla 22. listopadu 2001 v redakci časopisu *De musica*, mimo jiné poznamenali, že v literárněhistorickém kontextu (který nás zajímá především) je „postupný přechod od usvědčovatelské vášně k věcnému pozorování“ zvláště patrný třeba ve studiích Michała Głowińskiego (MENCWEL 2002). Během této diskuse, jež navazovala na studii Władysława Malinowského „Socrealismus? Cože to vlastně bylo?“ otištěnou v téže revue (MALINOWSKI 2001), konstatoval kulturolog Andrzej Mencwel, že „socrealismus nás ani nepřerůstá, ani nepřesahuje, navíc lze snadno nalézt kritické kategorie, pomocí nichž provedeme jeho adekvátní popis. Budou to ostatně především kategorie sociologické a historické. Nikoliv umělecké, protože z této perspektivy jde o předmět malý“ (MENCWEL 2002). Tato slova vystihují celkové zaměření polského literárněteoretického a historického výzkumu socrealismu.

Jako příklad mohou sloužit studie Wojciecha Tomasika, který se od literatury dostal k architektuře a urbanistice, přičemž „tento předmět“ podle svých slov studoval s odstupem etnografa“ (TOMASZIK 2002). Ostatně požadavek zabývat se specifickou etnografií komunismu předkládal již dříve sám GŁOWIŃSKI (1992: 103), odvolává se přitom na požadavek zformulovaný Jakubem Karpińským v eseji o psaní dějin Polska: „Oblastí z pomezí přísně historických výzkumů je (anebo by mohla být) etnografie komunismu, soupis pověr a oficiálních obřadů popisovaných tak, jak to dělají badatelé venkovských nebo kmenových zvyků. V takové etnografii by měl své místo popis praktik socrealismu, marxistických věr, vizí světa obsažených v oficiálních komunikátech, takových obřadů, jakými byly schůze, akademie, průvody. [...] Bylo by možné hledat souvislosti mezi životem slavnostním a obyčejným. Oficiální zvyky se změnily, ale pramenem pro etnografický výzkum minulosti mohou být úřední zprávy, memoáry, tisk, literatura“ (KARPIŃSKI 1990).

Głowiński se ve svých studiích soustředil na průzkum socrealismu jako degradované tvorby ztělesňující totalitní umění. Snažil se přitom v první řadě najít odpověď na otázku: „co jej spojuje s klasickým realismem [...], jak přetváří jeho odkaz?“ (GŁOWIŃSKI 1992: 9). Za nejpodstatnější z tohoto hlediska ustanovil pravidlo vlastní klasickému realistickému románu - tj. pravidlo utajené literárnosti, převzaté socrealistickým románem za účelem zata-

jení jemu vlastní propagandistické funkce. „Forma románového vyprávění vytvořená realistickými spisovateli 19. století měla v očích naivního čtenáře zajišťovat věrohodnost a legitimizovat tu vizi světa, která byla od začátku do konce propagandistickým zneužíváním“ (GŁOWIŃSKI 1992: 12; 16–17).

Osvětlováním procesu totalitarizace realistického románu Głowiński upozorňoval na to, co bylo vlastní socrealismu, totiž na situaci, kdy byl propagandistický komunikát postaven na roveň komunikátu literárnímu. V tvůrčí praxi to ve výsledku znamenalo, že literární jazyk byl podřízen newspeaku (GŁOWIŃSKI 1999: 45). Analýzy slovní zásoby, frazeologie a rétoriky novořeči jakožto literární látky a zároveň totalitního jazyka, které prováděl z hlediska literárního teoretika, umožnily formulovat mnoho zajímavých postřehů na téma jednoty socrealismu a newspeaku. Tato jednota charakterizovala socrealismus jako propagandistický projekt, který byl literární realizací toho pravidla newspeaku, „které dovoluje přetvářet fiktivní svět, svět ideologického předstírání, a zacházet s ním jako se světem skutečným“ (IBID.).

Už ve svých dřívějších studiích Głowiński přiřadil termín newspeak do kategorie mechanismů jazykové persvaze. Problematikou persvazivity polského budovatelského románu se zabýval zejména již zmíněný Wojciech Tomasik, badatel působící nyní na bydgoštské univerzitě. Ve své práci o polské próze let 1949–1955 Tomasik zdůrazňoval „analýzu jejího pragmatického aspektu a také určení totožnosti a inventuru prostředků umožňujících tomuto románu plnit persvazivní funkci“ (TOMASIK 1988: 14). Také zdůrazňoval, že požadavek persvazivity literárního díla tvořil velmi důležitý prvek doktríny socialistického realismu, a to v souvislosti s didaktičností literatury tohoto období, jejím utilitarismem, chápaným jako agitačnost, tendenčnost a angažovanost. Při výzkumu podmíněnosti literární persvazivity a rozboru socrealistického románu jakožto činu persvaze, v němž „úmyslem mluvčího je změna postoje posluchače, který měl být přiměn k činnosti“, věnoval Tomasik velkou pozornost otázce jazyka, tvořícího „základní vrstvu persvazivity textu“ (IBID.: 32).

Výsledky Tomasikových výzkumů potvrzují Głowińského tezi o rozporu mezi tradicí socrealistického románu, který chtěl programově navazovat na klasický realismus, a vlastní tvůrčí praxí, jež měla blíže ke konvencím tendenčního románu (IBID.: 18). Tímto způsobem Tomasik představil domácí zázemí polského socrealismu. Otázka domácích kořenů socialistického realismu však ze zřejmých důvodů polské badatele nadále zneklidňovala.

Tento pocit zřejmě nejvýstižněji vyjádřil Jan Prokop: „Do jaké míry patří díla tohoto období, zvláště z let 1949–1955, k polské národní literatuře, a do jaké míry to jsou polskojazyčné texty mnohonárodní [...] literatury

sovětského impéria od Labe k Sachalinu, napsané na pokyn cizího dispečera? Je tedy třeba je studovat jako příklady zevně řízených spisovatelských aktivit adresovaných čtenářům od Visly? Tedy ne hlas literatury, ale doklad cizí literatury v polské jazykové verzi [...]?” (PROKOP 1995). Zbigniew Jarośniński, další badatel z varšavského výzkumného centra, který ve své knize *Socrealismus od Visly* nahlíží problematiku socialistického realismu především z hlediska literárněhistorického, prohlásil, že takto zformulovaná otázka „sugeruje, že polsky psanou socrealistickou literaturu lze pokládat za polsky psanou literaturu sovětskou“ (JAROŚNIŃSKI 1999: 7). Takový předpoklad ovšem prohlásil za naprosto chybný: „Ať se nám to líbí, nebo ne, socrealistická epizoda patří do dějin polské literatury 20. století, a její dílo – do její knihovny“ (IBID.: 7–8). Kulturolog Andrzej Mencwel upozornil v již zmíněné diskusi na to, že Wojciech Tomasik ve své poslední knize *Inženýrství duší. Literatura socialistického realismu v plánu monumentální propagandy* dokládá, že ačkoliv byl socrealismus implantován „prostřednictvím různých metod persvaze a donucování [...], vystihoval také skutečné potřeby umělce 20. století, který nezřídka toužil po tom, aby byl inženýrem duší [...]. Tato příkladná, vpravdě socrealistická demiurgická koncepce umělce [...] má zřejmou příbuznost s tehdy oficiálně odsuzovanými, avantgardními ideami 20. století“ (MENCWEL 2002).

Právě tato Tomasikova práce naznačuje, že po první a druhé etapě zkoumání socrealismu, kdy polemika ustoupila analýzám a kdy začaly být chápány důvody toho, proč se prosadil, dochází k další podstatné změně v diskurzu na téma socrealismus. A tato změna se netýká jen oblasti historie.

V této fázi dochází k novému vymezení hranice předmětu výzkumu – cílem je snaha uchopit jev socrealismu v jeho celistvosti. Za nejlepší příklad tohoto přístupu lze označit zmíněnou Tomasikovu knihu *Inženýrství duší*, v níž na sebe autor přijal „riziko vstupu na cizí badatelské území, kam by se neměl pouštět literární historik, nýbrž historik umění“, aby se podíval na polský socrealismus „z perspektivy, kterou otevírají současné studie věnované totálnosti stalinské kultury“ (TOMASIK 1999: 9). Současně je třeba dodat, že to není jediná v posledních letech publikovaná studie, která splňuje požadavek překročení imanentní analýzy socrealismu směrem k výzkumu vztahů „s uměleckými a politickými ideologiemi a dalšími oblastmi života“ (SROV. WŁODARCZYK 1991; MALINOWSKIEGO 2001; ZWIERZCHOWSKI 2000; TÝŽ 2005; JARMUŁOWICZ 2003).

Novou tendencí je také snaha integrovat „polský výzkum stalinské kultury a výzkum vedený v západní Evropě a Spojených státech“, o niž usiluje

interdisciplinární časopis *Blok* vydávaný v Bydgošti, který se věnuje stalinské kultuře a jehož cílem je stát se mnohojazyčným fórem badatelů zabývajících se fenoménem stalinismu. Tento časopis, mapující nejen oblast literatury, filmu, výtvarného umění, hudby, ale současně i ty sféry, jež jsou vymezovány jako „kultura každodenního života stalinské epochy“, je pozoruhodný také proto, že jedním z jeho úkolů je „doplnění obrazu stalinismu o jevy, které v Polsku (na rozdíl od Západu) dosud nebyly zachyceny“ (BLOK 2003). Za jev v Polsku neznámý nebo nedoceňovaný považují redaktori časopisu sovětské alternativní (mimooficiální) umění a upozorňují, že „úspěšnost soc-artu poukazuje na to, že stalinismus stvořil svého druhu kontrakulturu, která se dnes (na Západě) těší popularitě“. Tvůrci revue *Blok* zamýšlejí přijmout takovou metodu zkoumání, která zajistí, aby i ty „rysy stalinského umění, které by narušovaly jeho obraz takzvaného kulturního prázdna, antikultury nebo – jak hlásá titul jedné z knih – paranoi, nemohly být přezírány (IBID.). Z výše uvedeného vyplývá, že by také stálo za to soustředit se na problematiku avantgardních kořenů stalinského umění, která zatím není v pracích polských badatelů příliš reflektována a přitom na Západě budí velký zájem.

Podle vědeckých kruhů (nejen souvisejících s prostředím časopisu *Blok*) patří k tématům, která ještě nebyla při zkoumání socialistického realismu vyčerpávajícím způsobem analyzována a jako taková jsou hodna zkoumání zejména:

- role různých národních historických kontextů a kulturních tradic (tím se ve svých studiích zabývají polští slavisté – viz například SZWAT-GYEBOWA 2005; KRÓLAK 2004; JUDA 2004);
- sakrální funkce umění socialistického realismu, vyplývající z teze o quasi-náboženském charakteru socialistického realismu;
- vztahy totalitárního umění k masovému a populárnímu umění;
- psychologické aspekty vztahu k socrealismu v Polsku i ostatních lidově-demokratických zemích.

Zdá se, že i tato dvě poslední témata by mohla být zahrnuta do vědecké úvahy o jisté módnosti socrealismu, která se o projevuje v „dokumentárních, galerijních, i obecně uměleckých aktivitách, jejichž účelem je uchování kulturních rekvizit minulé epochy“ (BLOK 2003). Příloha, následující za naší stručnou rekapitulací současného polského zkoumání socialistického realismu, ukazuje, že téma socrealismu v současné době rezonuje i v polské veřejnosti.

Literatura

BLOK

2003 „Od redakcji“; *Blok. Pismo poświęcone kulturze stalinowskiej* 1, č. 1, s. 1-2

BRODAŁA, Marta - LISIECKA, Anna - RUZIKOWSKI, Tadeusz

2001 *Przebudować człowieka. Komunistyczne wysiłki zmiany mentalności* (Varšava: Wydawnictwo Trio)

GŁOWIŃSKI, Michał

1992 *Rytuał i demagogia. Trzydzieścioro szkiców o sztuce zdegradowanej* (Varšava: OPEN)

1999 *Nowomowa po polsku* (Varšava: Wydawnictwo PEN)

JARMUŁOWICZ, Małgorzata

2003 *Sezony błędów i wypaczeń. Socrealizm w dramacie i teatrze polskim* (Gdańsk: Uniwersytet Gdański)

JAROSIŃSKI, Zbigniew

1999 *Nadwisłański socrealizm* (Varšava: IBL)

JUDA, Celina

2004 *Pod znakiem BRL-u. Kultura bułgarska w pułapce ideologii* (Krakow: Universitas)

KARPIŃSKI, Jakub

1990 „Czarna skrzynka. O pisaniu powojennej historii Polski“; *Tygodnik Powszechny* IVL, č. 44

KLECEL, Marek

2001 „Socrealizm dla dorosłych i dla dzieci“; *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, č. 11, s. 54-60

KRÓLAK, Joanna

2004 *Hus na trybunie. Tradycje narodowe w czeskiej powieści historycznej okresu realizmu socjalistycznego* (Varšava: Instytut Sławistyki)

MALINOWSKI, Władysław

2001 „Socrealizm? Cóż to właściwie było? (Przyczynek do historii sacrum w sztuce)“; *De Musica* II, http://free.art.pl/demusica/De_Mus_2/DM_02_03.htm [přístup 1-07-2007]

MENCWEL, Andrzej

2002 „Socrealizm? Dyskusja reakcyjna“; *De Musica* II, http://free.art.pl/demusica/De_Mus_3/DM_03_03.htm [přístup 1-07-2007]

PROKOP, Jan

1995 „Kanon literacki i pamięć zbiorowa“; *Arcana* I, č. 5, s. 42-49

SŁOWNIK

2004 *Słownik realizmu socjalistycznego*; edd. Zdzisław Kapiński a Wojciech Tomasik (Krakov: Universitas)

SOWIŃSKI, Paweł

2000 *Komunistyczne święto. Obchody 1 maja w latach 1948-1954* (Varšava: Wydawnictwo Trio)

SZWAT-GYŁYBOWA, Grażyna

2005 „Fascynacje bogomilstwem w dobie komunizmu“; in *Haeresis bulgarica w bułgarskiej świadomości kulturowej XIX i XX wieku* (Varšava: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy)

TOMASIK, Wojciech

1988 *Polska powieść tendencyjna 1949-1955. Problemy perswazji literackiej* (Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum)

1999 *Inżynieria dusz. Literatura realizmu socjalistycznego w planie propagandy monumentalnej* (Wrocław: Ossolineum)

2002 „Socrealizm? Dyskusja reakcyjna“; *De Musica* II, http://free.art.pl/demusica/De_Mus_3/DM_03_03.htm [přístup 1-07-2007]

Włodarczyk, Wojciech

1991 *Socrealizm: sztuka polska w latach 1950-1954* (Krakov: Wydawnictwo Literackie)

ZAREMBA, Marcin

2001 *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* (Varšava: Wydawnictwo Trio)

ZWIERZCHOWSKI Piotr

2000 *Zapomniani bohaterowie. O bohaterach filmowych polskiego socrealizmu* (Varšava: Wydawnictwo Trio)

2005 *Pęknięty monolit. Konteksty polskiego kina socrealistycznego* (Bydgość: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego)

Příloha

- Muzeum Zamoyskich v Kozłówce (jediná polská galerie umění socialistického realismu) - viz <http://www.muzeumkozlowka.lublin.pl/mainpage!.htm>
- Muzeum paměti komunismu - viz <http://www.socland.pl/>
- Internetové muzeum lidového Poska - viz www.polskaludowa.com
- hudební představení *MILOVANÁ ZEMĚ... čili PLR v písni* (Studie Buffo, režie Janusz Józefowicz, premiéra 2. února 2002)
- Socrealismus v polském lidovém umění (2005, výstava ze sbírek Státního Etnografického muzea ve Varšavě) - viz katalog *O szczęśliwą socjalistyczną wieś polską. Socrealizm w polskiej sztuce ludowej*. Ed. Alicja Mironiuk-Nikolska Warszawa 2005.
- Socrealismus. Umění jako ideologie. Ideologie jako umění (2005, výstava v Městské galerii v Bydgošti, kurátoři Waclaw Kuczma, Danuta Pałys)
- Socrealismus vesele (výstava v rámci oficiálního zahájení slavnosti Noc muzeí v Białymstoku)
- Zhaslo sluníčko lidstva. Reakce polské společnosti na Stalinovou smrt (2003, výstava v Městském muzeu ve Vratislavi, připravena ve spolupráci s Ústavem paměti národa)
- SSSR a PLR spřátelené země - ideologie a zvyky na etiketách zápalek (během výstavy byly prodávány zápalky se socrealistickými nápisy: „Zákaz používání elektrického topení od soumraku až do 21 hod.“, „Nič mouchy!“ „Ať žije 1. máj“ Bystrzyca Kłodzka Muzeum Filumenistické
- Klub Propaganda. Výzdoba jednoho z prvních klubů, které vznikly v krakovském Kazimierzu, odkazuje k realitě a umění PRL - viz <http://www.propaganda.biz.pl/>.